

BUYRUQ NUTQ AKTINING BEVOSITA VA BILVOSITA IFODALANISH MEXANIZMLARI: INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARI QIYOSIDA

Kuchkarova Maftuna Dilmurod qizi

O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti mustaqil izlanuvchisi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20288134>

Annotatsiya. Mazkur tezisda ingliz va o‘zbek tillarida buyruq nutq aktining bevosita va bilvosita ifodalanish mexanizmlari qiyosiy-lingvopragmatik yondashuv asosida tahlil qilinadi. Buyruq nutq akti faqat fe‘ning imperativ shakli bilan cheklanmay, so‘zlovchi niyati, adresat maqomi, kommunikativ vaziyat, xushmuomalalik strategiyasi va illokutiv kuch bilan bog‘liq murakkab pragmatik hodisa sifatida yoritiladi. Tahlilda bevosita buyruq, yumshatilgan direktiv, normativ buyruq va bilvosita iltimos-buyruq shakllarining ingliz va o‘zbek tillaridagi o‘xshash hamda farqli jihatlari aniqlanadi.

Kalit so‘zlar: nutq akti, buyruq, direktivlik, bevosita buyruq, bilvosita buyruq, illokutiv kuch, pragmatik strategiya, ingliz tili, o‘zbek tili.

Zamonaviy pragmalingvistikada nutq birliklari faqat grammatik qurilma yoki semantik mazmun sifatida emas, balki muayyan kommunikativ maqsadni amalga oshiruvchi nutqiy harakat sifatida talqin qilinadi. J.L. Austin tomonidan ishlab chiqilgan nutq aktlari nazariyasida har qanday nutqiy birlik lokutiv, illokutiv va perlokutiv darajalar birligida izohlanadi.¹ J.R. Searle esa direktiv nutq aktlarini so‘zlovchining adresatni muayyan harakatni bajarishga undashi bilan bog‘liq illokutiv akt sifatida tavsiflaydi.² Shu nuqtayi nazardan, buyruq nutq akti direktivlik maydonining markaziy birliklaridan biri bo‘lib, u talab, topshiriq, iltimos, maslahat, ogohlantirish va taqiq kabi birliklar bilan funksional-pragmatik aloqada namoyon bo‘ladi.

Bevosita buyruqda grammatik shakl bilan illokutiv maqsad ochiq mos keladi. Ingliz tilidagi *Close the door, Read the instruction, Submit the application* kabi gaplarda fe‘ning boshlang‘ich shakli orqali adresatga bevosita harakat yuklanadi. O‘zbek tilida esa bu vazifa, odatda, buyruq-istak mayli orqali ifodalanadi: *Eshikni yoping, Yo‘riqnomani o‘qing, Arizani topshiring*. Bunday holatda adresat buyruqning maqsadini qo‘shimcha kontekstual izohsiz anglaydi. Bevosita buyruqning pragmatik kuchi yuqori bo‘lib, u ko‘pincha so‘zlovchining maqomi adresatdan yuqori bo‘lgan vaziyatlarda yoki tezkor ijro talab qilinadigan holatlarda qo‘llanadi.

Biroq real muloqotda buyruq nutq akti har doim ham ochiq imperativ shaklda berilmaydi. Searle ta‘kidlaganidek, bilvosita nutq aktlarida gapning tashqi grammatik shakli bilan uning haqiqiy illokutiv maqsadi mos kelmasligi mumkin.³ Masalan, ingliz tilidagi *Could you open the window?* shaklan qobiliyat yoki imkoniyat haqida savol bo‘lsa-da, muloqot vaziyatida “derazani oching” mazmunidagi yumshatilgan buyruq sifatida talqin qilinadi. O‘zbek tilida ham *Derazani ochib yubora olasizmi?, Deraza ochilsa yaxshi bo‘lardi, Derazani ochib bersangiz* kabi shakllar savol, istak yoki iltimos ko‘rinishida bo‘lsa-da, pragmatik jihatdan adresatni harakatga undaydi.

Bevosita va bilvosita buyruq shakllarini farqlashda uch mezon muhimdir: birinchidan, grammatik shakl; ikkinchidan, illokutiv kuch; uchinchidan, kommunikativ vaziyat. Masalan, ingliz tilidagi *You must complete the form today* gapida buyruq imperativ shaklda emas, balki modal majburiyat orqali ifodalanadi. O‘zbek tilidagi *Shakl bugun to‘ldirilishi shart* gapida ham buyruq

¹ Austin J.L. *How to Do Things with Words*. – Oxford: Clarendon Press, 1962. – P. 94–108.

² Searle J.R. *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1969. – P. 22–42.

³ Searle J.R. *Expression and Meaning: Studies in the Theory of Speech Acts*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1979. – P. 30–57.

adresatga to'g'ridan-to'g'ri murojaat qilmasdan, normativ majburiyat sifatida beriladi. Demak, grammatik jihatdan xabar yoki majburiyat bildiruvchi gaplar ham muayyan vaziyatda buyruq nutq akti vazifasini bajarishi mumkin.

Ingliz tilida bilvosita buyruqni yumshatishda *could you, would you, would it be possible, please, kindly, I would appreciate it if...* kabi birliklar faol ishlatiladi. Bu vositalar adresatning shaxsiy hududini saqlashga, muloqotdagi keskinlikni kamaytirishga va direktivlikni ijtimoiy jihatdan maqbul shaklga keltirishga xizmat qiladi. P. Brown va S.C. Levinson nazariyasida direktiv aktlar adresatning "face"iga ta'sir qiluvchi nutqiy harakatlar sifatida baholanadi; shuning uchun ular ko'pincha yumshatish strategiyalari orqali ifodalanadi.⁴ Masalan, *Send me the file today* bevosita buyruq bo'lsa, *Could you please send me the file today?* shakli xushmuomalalik vositalari orqali yumshatilgan bilvosita buyruqdir.

O'zbek tilida bilvosita buyruqning yumshatilishi ko'proq hurmat shakllari, shart-istak mayli, iltimos bildiruvchi birliklar va rasmiy-pragmatik formulalar orqali amalga oshadi. Masalan, *Faylni bugun yuboring* bevosita buyruq bo'lsa, *Faylni bugun yuborib bersangiz, Faylni bugun yuborishingizni so'raymiz, Imkon bo'lsa, faylni bugun yuboring* kabi shakllar direktiv maqsadni saqlagan holda muloqotdagi ijtimoiy bosimni kamaytiradi. Sh. Safarov va M. Hakimov tadqiqotlarida ham o'zbek nutqiy muloqotida adresant-adresat munosabati, nutqiy vaziyat va ijtimoiy maqom pragmatik talqin uchun muhim omillar ekani qayd etiladi.⁵

Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, ingliz tilida bilvosita buyruq ko'proq sintaktik va modal vositalar orqali yuzaga chiqadi: so'roq gap, modal fe'l, passiv konstruktsiya yoki xushmuomalalik formulasi direktivlikni yumshatadi. O'zbek tilida esa morfologik va leksik-pragmatik vositalar ustunlik qiladi: *-ing, -sangiz, so'raymiz, lozim, shart, maqsadga muvofiq, taqdim etilsin* kabi birliklar buyruqning turli darajalarini ifodalaydi. Inglizcha *The document must be reviewed* shakli o'zbek tilida *Hujjat ko'rib chiqilishi shart* yoki rasmiy uslubda *Hujjat ko'rib chiqilsin* tarzida berilishi mumkin. Bu yerda tarjimada shakliy moslikdan ko'ra pragmatik kuchni saqlash muhimdir.

Bevosita buyruq va bilvosita buyruq orasidagi farqni quyidagi misollarda ko'rish mumkin: *Check the list — Ro'yxatni tekshiring; Could you check the list? — Ro'yxatni tekshirib bersangiz; The list must be checked before approval — Ro'yxat tasdiqlashdan oldin tekshirilishi shart; It would be helpful if the list were checked today — Ro'yxat bugun tekshirilsa, maqsadga muvofiq bo'lardi.* Ushbu misollarda umumiy kommunikativ maqsad bir xil — adresatni ro'yxatni tekshirish harakatiga undash. Biroq har bir shaklda illokutiv kuch, rasmiylik darajasi va xushmuomalalik ko'rsatkichi farqlanadi.

Rasmiy muloqotda bilvosita buyruq alohida ahamiyatga ega. Chunki rasmiy hujjatlar, xizmat yozishmalari va akademik kommunikatsiyada buyruq ko'pincha shaxsiy talab sifatida emas, balki norma, tavsiya, majburiyat yoki institutsional topshiriq sifatida ifodalanadi. Ingliz tilidagi *Applicants are required to submit the documents by Friday* shaklida buyruq passiv-majburiy konstruktsiya orqali rasmiylashtirilgan. O'zbek tilidagi *Hujjatlar juma kuniga qadar taqdim etilishi lozim* shaklida ham adresatga to'g'ridan-to'g'ri buyurilmaydi, ammo ijro majburiyati aniq belgilanadi. Q.Sh. Omonov rasmiy uslubda normativlik, aniqlik va ijroga yo'naltirilganlik muhim belgilar ekanini ko'rsatadi.⁶

⁴ Brown P., Levinson S.C. *Politeness: Some Universals in Language Usage*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987. – P. 61–84.

⁵ Safarov Sh. *Pragmalingvistika*. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008. – B. 45–85; Hakimov M. *O'zbek pragmalingvistikasi asoslari*. – Toshkent: Akademnashr, 2013. – B. 55–72.

⁶ Omonov Q.Sh. *Turkiy rasmiy uslubning yuzaga kelishi va takomili*: filol. fan. dokt. diss. avtoref. – Toshkent, 2016. – B. 12–28.

Tarjima jarayonida bevosita va bilvosita buyruqni farqlash ayniqsa muhimdir. Masalan, ingliz tilidagi *Could you review the proposal?* gapini *Taklifni ko'rib chiqa olasizmi?* deb so'zma-so'z tarjima qilish mumkin, lekin rasmiy kontekstda *Taklifni ko'rib chiqishingizni so'raymiz* shakli pragmatik jihatdan tabiiyroqdir. Aksincha, o'zbek tilidagi *Masala o'rganib chiqilsin* shakli ingliz tilida *The matter should be examined* yoki vaziyatga qarab *The matter must be examined* tarzida beriladi. Demak, buyruq aktini tarjima qilishda grammatik shaklni emas, illokutiv kuch, rasmiy ohang va adresatga ta'sirni saqlash asosiy mezon hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, ingliz va o'zbek tillarida buyruq nutq aktining bevosita va bilvosita ifodalanishi grammatik shakl, illokutiv kuch, adresat maqomi, rasmiylik darajasi va xushmuomalalik strategiyalari bilan uzviy bog'liq. Bevosita buyruqda harakat talabi ochiq ifodalansa, bilvosita buyruqda bu talab savol, iltimos, tavsiya, modal majburiyat yoki shaxssiz konstruktsiya orqali yumshatiladi. Ingliz tilida bilvositalik ko'proq modal-sintaktik vositalar orqali, o'zbek tilida esa morfologik, modal va hurmatga asoslangan birliklar orqali voqelanadi. Bu farqlar qiyosiy tilshunoslik, pragmatolingvistika va tarjimashunoslik uchun muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

References:

1. Austin J.L. How to Do Things with Words. – Oxford: Clarendon Press, 1962. – 166 p.
2. Searle J.R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 1969. – 203 p.
3. Searle J.R. Expression and Meaning: Studies in the Theory of Speech Acts. – Cambridge: Cambridge University Press, 1979. – 187 p.
4. Brown P., Levinson S.C. Politeness: Some Universals in Language Usage. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987. – 345 p.
5. Safarov Sh. Pragmatolingvistika. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008. – 300 b.
6. Hakimov M. O'zbek pragmatolingvistikasi asoslari. – Toshkent: Akadernashr, 2013. – 176 b.
7. Omonov Q.Sh. Turkiy rasmiy uslubning yuzaga kelishi va takomili: filol. fan. dokt. diss. avtoref. – Toshkent, 2016. – 76 b.